

SOCIETAT CATALANA

DE GEOGRAFIA

NATURA, CULTURA I GEOGRAFIA

DEL MÓN DE LES RIERES

MEDITERRÀNIES,

A CÀRREC DE

DAVID SAURÍ,

DE LA UNIVERSITAT AUTÒNOMA

DE BARCELONA

Expressions com *integració*, *interdisciplinarietat* o *síntesi* s'han convertit en emblemàtiques dins el vocabulari ambiental i han fet ressorgir de nou l'interès pel desenvolupament de noves branques científiques allunyades de la fragmentació i l'especialització i, en canvi, més obertes als plantejaments generalistes. En certa manera, l'enfocament que s'ha volgut donar a aquest seminari interdisciplinari sobre l'aigua organitzat per l'Institut d'Estudis Catalans reflecteix explícitament la necessitat de trobar nous camins científics en què el *Tot* sigui quelcom més que la simple suma de les *Parts*. Hi ha molt a guanyar en abordar els problemes plantejats per aquest component vital del medi des de diferents àmbits disciplinaris i aquesta és una tasca molt necessària. Tanmateix, resta molt per fer a l'hora d'assolir l'objectiu de la integració, particularment la integració entre els aspectes físics i els aspectes humans o, si es vol, entre *natura* i *cultura*, que representen els dos components bàsics de l'equació ambiental.

Ens cal, doncs, repensar com enfoquem la recerca interdisciplinària en matèria de medi ambient i de l'aigua en particular, la qual cosa, al meu parer, implica cercar alternatives d'integració entre natura i cultura, entre forces biofísiques i forces socials. En aquest sentit, em sembla útil examinar l'experiència d'una disciplina científica, la geografia, que amb més o menys fortuna ha intentat la via generalista i integradora en el camp ambiental. Efectivament, la geografia sempre ha tingut com un dels seus elements distintius l'estudi de les relacions entre natura i societat en diferents escales espacials i temporals. L'objectiu de la disciplina ha estat documentar la diversitat de la presència humana sobre la Terra i tractar d'entendre els factors naturals i els factors socials que doten de contingut aquesta diversitat.

La reflexió geogràfica sobre natura i cultura, tema central en els treballs d'autors nord-americans com Marsh, Sauer o Barrows (Goudie, 1990; Saurí, 1993) o, en el món francès,

de Vidal de la Blache, Brunhes o Réclus, va entrar en decadència quan des de mitjan segle XX els geògrafs s'inclinaren per l'especialització en la línia neopositivista i oblidaren la síntesi com a eix de les seves aportacions. Malgrat tot, l'interès per la natura i el medi ambient s'ha revifat durant les darreres dècades, sobretot arran de l'aportació de corrents de pensament com el marxisme tardà o els anomenats *estudis culturals* (Fitzsimmons, 1989; Harvey, 1996). Sota l'esperit de la integració i de la recerca de principis unitaris, existeix una voluntat de tornar a reflexionar sobre categories com *natura* i *cultura* o *medi* i *societat*, considerades antagòniques massa sovint en els debats actuals sobre el medi ambient. La reflexió en aquesta línia busca, doncs, defugir d'interpretacions causals esbiaixades com ara les que veuen qualsevol intervenció humana com necessàriament negativa (la mediàticament popular *ruptura de l'equilibri ecològic*) o les que, avui molt més minoritàries, consideren tota transformació humana benigna alhora per al medi i la societat (Eden, 2001).

329

He escollit els cursos fluvials mediterranis com un marc especialment rellevant per a repensar els conceptes de *natura* i *cultura* i les relacions que s'estableixen entre aquests. Els exemples que faré servir corresponen majoritàriament a la regió metropolitana de Barcelona i l'objectiu és mostrar com aquests rius i rieres no es poden conceptualitzar simplement com *natura* però tampoc no es poden entendre com a producte d'unes intervencions humanes que han eliminat tot rastre de naturalitat. Més aviat ens trobaríem davant de formes heterogènies que desafien la separació entre natura i cultura, i que requereixen alternatives de gestió fonamentades en el respecte a la diversitat social i ambiental que sovint ha caracteritzat històricament aquests paisatges.

Un argument central de l'article serà, per tant, la necessitat de defensar aquesta diversitat socioambiental de rius o rieres davant les amenaces que avui reben aquests

espais i que també cal situar en l'actual context històric de canvis territorials molt importants a la regió metropolitana de Barcelona. Com és sabut, la regió barcelonina coneix actualment un procés d'expansió de l'anomenada *ciutat dispersa*, de baixa densitat i creixement horitzontal, la qual cosa representa un patró totalment diferent al de la tradició mediterrània, basada en formes urbanes més compactes i agregades. Aquest nou model territorial tendeix a reinterpretar i construir el paisatge segons uns criteris que són més anglosaxons que mediterranis, acompanyats d'artefactes tan emblemàtics del nou urbanisme com el vehicle quatre per quatre, la gran superfície comercial o el camp de golf.

D'acord amb la redefinició del medi que comporta aquest nou urbanisme, les rieres esdevenen una *natura no desitjada* i són objecte d'actuacions hidràuliques que poden implicar la seva eliminació física de la superfície. Aquesta *solució final* aplicada a moltes de les rieres metropolitanes en forma de canalitzacions o soterraments no és certament nova, i a la ciutat de Barcelona ha estat bàsica en els plans de desenvolupament urbà des de mitjan segle XIX almenys. El que sí que és nou, però, és la seva creixent aplicació en un context de baixa densitat residencial i allunyat de la voluntat higienista que inspirà plans com el de García Faria cent anys enrere.

Actualment, el combat contra les rieres es basa en un conjunt de pràctiques materials i discursives dels governs públics, de certs interessos econòmics i també dels nous habitants de la ciutat dispersa. En l'article s'intenta recollir aquestes pràctiques socials sota els conceptes de *por* i *fàstic*, desenvolupats per l'escriptor i periodista nord-americà Hunter S. Thompson per a reflectir els aspectes més negatius de la cultura i la política dels EUA (Thompson, 1968, 1973). En el nostre context, la *por* de les rieres fa referència als impactes i a la percepció social que generen les avingudes

sobrades i que poden ocasionar sovint destrucció i sofriment humà. D'altra banda, el concepte de *fàstic* vol posar l'èmfasi en la realitat marginal d'aquests espais fluvials sovint deixats a activitats ambientalment problemàtiques i estèticament poc atractives (des dels abocaments incontrolats fins a les petites hortes fluvials envoltades per tanques construïdes amb materials de rebuig).

La combinació de por i fàstic ofereix una clara justificació per a la transformació d'aquests corrents fluvials i la desaparició de les activitats que s'hi donen, mentre que qualsevol política alternativa ha d'afrontar la força de convicció social que generen aquests arguments. El nus gordià que constitueixen resulta molt difícil de trencar atès que *por* i *fàstic* es basen últimament en una separació estricta entre *natura* i *societat*, creixentment dominant en el si de les societats urbanes desenvolupades com la nostra. Així, l'argument de la por es construeix amb referència a una natura *salvatge* que cal controlar. L'argument del fàstic assenyala cap a un conjunt de pràctiques socials, com l'agricultura a petita escala que prolifera en aquests espais fluvials, que ofenen l'objectiu d'un paisatge *ordenat* i sotmès al tast estètic del nou urbanisme.

D'aquesta manera, les rieres esdevenen terrenys de lluita en els quals dos móns entren en col·lisió. El món de la urbanització moderna que cerca constantment la redefinició dels paisatges d'acord amb la lògica de la urbanització capitalista i tota la parafernàlia que l'acompanya, i el món marginal que es desenvolupa en els intersticis de l'expansió urbana. Les dinàmiques de la por i el fàstic es poden situar al centre d'aquesta col·lisió i la seva avaluació crítica, particularment, de les nocions de natura i de societat que transmeten, esdevé una tasca important no només quant a la teoria sinó també en l'àmbit polític.

El nostre objectiu principal, per tant, serà qüestionar aquests conceptes examinant la realitat actual dels cursos

fluvials de règim mediterrani en vista dels nous corrents teòrics en la tradició dels estudis geogràfics sobre les relacions entre natura i societat. Ens interessen molt especialment els enfocaments que miren de superar la separació entre ambdós conceptes, prou clara tenint en compte com s'han examinat fins ara els problemes de les rieres mediterrànies, i que mitjançant una nova integració socioambiental puguin ésser útils per a construir una nova actitud social cap a aquests entorns.

El text queda organitzat de la manera següent. A la primera part es revisaran algunes de les formulacions teòriques recents que, des de la geografia, intenten trobar alternatives a les clàssiques divisions entre natura i societat. A la segona part, s'intentarà mostrar com els arguments basats en la por i el fàstic de les rieres es construeixen a partir del procés de canvi socioambiental característic de la regió metropolitana de Barcelona, particularment el canvi des de la ciutat compacta cap a la ciutat dispersa. Les conclusions volen servir per a reafirmar la necessitat de conservar la diversitat socioambiental de les rieres i la contribució que la geografia pot fer a aquest objectiu.

1. LA NATURA DE LES RIERES MEDITERRÀNIES. UNA APROXIMACIÓ TEÒRICA ALTERNATIVA

En bona part, les nocions de por i fàstic que fonamenten la percepció social moderna de les rieres mediterrànies obtenen la seva força discursiva perquè aquestes rieres no s'adeqüen a les visions dominants sobre com haurien de ser els paisatges naturals o humanitzats, en funció de la visió dominant que separa estrictament ambdós móns. En altres paraules, les rieres són privades de les característiques, ja siguin naturals o siguin d'origen humà, que podrien afavorir una certa apre-

ciació social. En part, aquest fet és degut al caràcter biofísic d'aquests cursos fluvials que, per les peculiaritats de la climatologia mediterrània, mostren un règim hidrològic caracteritzat per llargs períodes d'estiatge amb cabals nuls o mínims i períodes molt més curts d'avingudes de gran magnitud en relació amb els migrats cabals mitjans. Alterant lleugerament el text del cantautor Raimon, podríem dir, doncs, que «al nostre país, els rius no saben portar aigua». D'altra banda, els múltiples aprofitaments humans dels quals han estat objecte (regadiu, energia) també han contribuït a recrear un paisatge fluvial singular mancat, tanmateix, del que seria més distintiu d'aquest paisatge, és a dir, l'aigua, que, enlloc de circular per la llera, tendeix a circular per canals i sèquies i només reapareix en el lloc que li pertoca durant moments puntuals, i sovint en forma de calamitat.

Tanmateix, el complex joc de forces entre natura i societat que ha creat els espais fluvials mediterranis també ens deixa un conjunt de funcions socials i ambientals molt importants i més encara en els nostres temps *sostenibles*. L'aparent pobresa hidrològica de les rieres, per exemple, amaga un actiu paper en la recàrrega d'aqüífers, mentre que les aportacions sedimentàries poden contrarestar l'erosió litoral i evitar així les costoses obres d'infraestructura de protecció de platges. El patrimoni florístic i faunístic s'ha vist mot afectat per la degradació d'aquests espais, principalment pel fort deteriorament de la qualitat de l'aigua; no obstant això constitueix un component de les rieres distintiu i divers. Però aquests espais també disposen d'un notable patrimoni cultural i encara avui sustenten la producció d'aliments a petita escala, i les relacions socials que acompanyen aquesta producció i que contribueixen a aspiracions humanes fonamentals com el treball i el lleure.

Llevat del que es desprèn de discursos d'influència creixent però encara molt minoritaris, totes aquestes fun-

cions, especialment les de tipus social, resten menystingudes o ignorades per gran part dels agents públics i privats que actuen en el territori metropolità. En l'arrel d'aquest menyspreu s'hi troba implícitament la separació entre natura i cultura que comentàvem anteriorment i el sotmetiment d'una natura hostil i marginal a una cultura o un urbanisme modern que utilitza tota mena d'instruments (tecnològics, econòmics, legals, etc.) per aconseguir els seus objectius de domini. Però la separació entre natura i cultura també es veu reflectida en algunes de les propostes alternatives de reordenació dels espais fluvials amb criteris estrictament naturalistes. En aquest cas, és la cultura la que esdevé hostil per a la natura i, per tant, la variable que cal sotmetre a control.

La separació conceptual i pràctica entre natura i cultura serveix, doncs, de referent últim per a les estratègies de control de les rieres mediterrànies. Per tant, les alternatives a aquest control empobridor haurien de començar per construir referents teòrics que intentessin superar aquesta separació. Durant els darrers anys, i sobretot des del camp de les ciències socials, s'han desenvolupat propostes que cerquen la integració i volen allunyar-se tant dels biaixos naturalistes com dels propis excessos en què han caigut les mateixes ciències socials, en el sentit d'afirmar que qualsevol realitat, incloent-hi la realitat ambiental, és una construcció humana. Aquestes noves propostes d'integració beuen de les reflexions desenvolupades en el camp del feminisme (Haraway, 1991; Rose, 1993) i de la nova sociologia de la ciència (Latour, 1999) i, en síntesi, argumenten que natura i cultura o objecte i subjecte o home i dona no són enterament iguals però tampoc no són diferents (Proctor, 1998a, 1998b).

Aquest enfocament no dualista mereix una atenció creixent en els nous corrents del pensament geogràfic (possiblement per la seva presència implícita en alguns treballs dels geògrafs clàssics citats anteriorment) i ja ha estat assajat en

conceptes com el de *producció de la natura* basats en el materialisme històric (Smith, 1984). Malgrat l'existència de tensions (Castree, 1996; Whatmore, 1999), alguns autors que treballen precisament en el camp dels recursos hídrics han proposat elements de síntesi entre aquests nous corrents en la sociologia i la història de la ciència, i el marxisme. Així, en la seva reinterpretació del paisatge hidràulic espanyol, Swyngedouw (1999) afirma que el món es troba en un estat perpetu de metabolisme en el qual processos naturals i processos socials es combinen en formes que són geogràficament i històricament específiques que donen com a resultat una *natura produïda* o una *natura històrica* composta per elements biofísics, econòmics, polítics, culturals, etc. Aquesta línia de pensament entronca amb altres aportacions que cerquen no tant la naturalització de la història, en la línia propugnada per Worster i altres proponents de l'anomenada *història ambiental* (Fontana, 1992) com la *historització de l'ecologia* (Martínez Alier, 1990). La qüestió ja no seria qui controla la natura o qui controla la societat, ambdós conceptes entesos com a categories universals i ahistòriques, sinó qui controla la producció de la natura (Smith, 1984, p. 65) i quines pràctiques materials i discursives s'utilitzen per a facilitar aquest control.

Per tant, una alternativa per a transcendir la línia divisòria entre natura i societat que contribueixi a enfortir els sentiments de por i fàstic de les rieres mediterrànies consistiria a entendre les rieres com a xarxes compostes per associacions heterogènies d'elements humans i no humans (Murdoch, 1997). L'apreciació d'aquesta realitat híbrida facilitaria la superació d'actituds i pràctiques oposades a aquests medis i la formulació d'opcions de gestió que respectessin la diversitat present en els medis fluvials mediterranis (Ventura *et al.*, en premsa). Abans, però, que es puguin generar i discutir aquestes opcions ens cal entendre el context històric

dins del qual es desenvolupen i guanyen una important legitimitat social i política discursos com els de la por i el fàstic. En el nostre cas, aquest context històric el situem en l'expansió de la ciutat dispersa i el procés de producció d'una natura que cerca substituir la heterogeneïtat socioambiental del paisatge metropolità per una homogeneïtzació que serveixi millor als objectius de l'acumulació de capital.

2. CONTEXTUALITZANT ELS DISCURSOS DE LA POR I EL FÀSTIC. EL CREIXEMENT DE LA CIUTAT DISPERSA A LA REGIÓ METROPOLITANA DE BARCELONA

L'any 1996, Barcelona constituïa la sisena àrea metropolitana de la Unió Europea, amb una població de 4,2 milions d'habitants (70 % de la població de Catalunya). En termes agregats, aquesta xifra a penes ha variat des de 1975 però la seva distribució dins la regió mostra actualment un model força diferent del de dues dècades enrere. Així, el municipi de Barcelona va perdre aproximadament 250.000 habitants entre 1976 i 1996 i, només durant el període 1991-1996, i a falta de dades més recents, va experimentar un balanç migratori negatiu d'unes 20.000 persones per any. Unes tendències similars es poden veure en les activitats industrials i comercials, creixement relocalitzades des de la ciutat central cap a les perifèries. Els municipis més grans del que s'anomena la *primera corona metropolitana* també perden població en benefici de nuclis més petits i allunyats en un procés semblant al que està passant en altres àrees metropolitanes del món desenvolupat des de la dècada dels seixanta.

En termes de consum de sòl, el creixement de la ciutat dispersa ha assolit ritmes força espectaculars durant les darreres dècades (Serratosa, 1994). L'any 1957 el medi construït a la regió ocupava unes 10.000 ha, entre 1957 i 1972,

es va doblar i va arribar a les 20.000 ha, i entre 1972 i 1986 es va tornar a doblar fins a superar les 40.000 ha. Sis anys més tard (1992) es va situar en les 45.000 ha i cap al tombant del segle XXI es podrien haver superat les 50.000 ha. Aproximadament fins a mitjan dècada dels setanta en aquest creixement predominen les formes urbanes d'alta densitat per a acomodar els importants contingents migratoris arribats a la regió. Des d'aleshores, però, la immigració procedent d'altres contrades de l'Estat ja no constitueix el motor de creixement del medi construït i aquest darrer canvia de rumb per a seguir un patró de baixa densitat.

El procés que s'acaba de descriure comporta un conjunt complex de factors demogràfics, econòmics i socials que incideixen en les noves formes de la ciutat i en unes nocions particulars de natura i paisatge per part dels qui abandonen els entorns urbans més densificats. La ciutat compacta es veu substituïda per la *ciutat multiplicada* amb la producció d'habitatges de baixa densitat que segueixen els nous eixos de comunicació. Aquest nou paisatge residencial tendeix a generar una cultura urbana molt diferent a la tradicional cultura urbana mediterrània, i mostra una influència creixent dels valors i estils de vida anglosaxons ancorats en la casa, el cotxe i la gran superfície comercial. Durant el període 1985-1995, per exemple, la construcció d'habitatges unifamiliars va representar entorn del 40 % del total de nous habitatges, i va arribar al 60 % en alguns municipis de la regió metropolitana. Com en el model anglosaxó en què s'inspira, aquesta nova forma urbana produeix un tipus característic d'espai temàtic estructurat al voltant d'unes seqüències discontinües d'artefactes físics com les cases adossades, la proliferació de les rotondes, els parcs urbans, les superfícies comercials, etc. Aquest és un escenari d'*urbanificació* (Muñoz, 2001) que presenta un significat ambiental ben definit i oposat a altres components del paisatge

metropolità com els camps de conreu, fragments del passat industrial de la regió, o els cursos fluvials efímers, condemnats a desaparèixer juntament amb les relacions socials i ambientals que sustenten. La producció de la ciutat dispersa necessita estratègies discursives per a legitimar el nou ordre social i ambiental que l'acompanya. En el cas de les rieres o dels cursos fluvials efímers, aquestes estratègies discursives s'han basat en els *discursos de la por i el fàstic*, que es descriuen a continuació.

2.1. *El discurs de la por*

Les rieres mediterrànies són ben conegudes pels seus ocasionals, i sovint violents, episodis d'inundació. Una de les principals característiques de les avingudes mediterrànies és l'elevada magnitud (comparada amb els valors normals) i la curta durada. Aquestes característiques es troben estretament relacionades amb la intensitat de les precipitacions i amb la particular disposició del relleu en les àrees pròximes al litoral. Ambdós factors acceleren el cicle hidrològic, de tal manera que l'aigua evaporada des del mar hi pot tornar ràpidament en un procés que, per als cursos fluvials més propers al litoral, pot tenir una durada mesurable en hores o fins i tot minuts. La taula 1 recull alguns dels episodis de precipitacions extraordinàries de les darreres dècades a diversos punts del litoral mediterrani i àrees properes. Es pot veure com alguns d'aquests episodis són realment espectaculars, amb precipitacions de 200 mm en una hora (sud d'Espanya, octubre de 1973 o Biescas, 1996) o de més de 1.000 mm en 24 hores (Pirineus Orientals, octubre de 1940). En qualsevol cas, precipitacions per sobre de 500 mm en 24 hores han estat registrades en un nombre no menystenible d'ocasions en els temps recents i en molts llocs del litoral, i intensitats de

200 mm en 24 hores mostren períodes de retorn de deu anys o menys (Martín Vide, 1997).

TAULA 1. *Alguns exemples de precipitacions extraordinàries*

Localització	Data	Precipitació
Sant-Llorenç de Cerdans	17.10.1940	1000 mm /24 h
Javea (València)	??.10.1957	878 mm /24 h
Figueres (Catalunya)	??.10.1971	440 mm/24 h
Zúrgena (Almeria)	19.10.1973	600 mm/24 h
Oliva (València)	03.11.1987	817 mm/24 h
Biescas (Osca)	07.08.1996	200 mm/1 h
Alforja (Catalunya)	09.10.1994	400 mm/24 h

Font: Poesen i Hooke (1997) i reculls de premsa (*La Vanguardia*, *El País...*).

Quan fins al 80 % d'aquesta precipitació pot convertir-se en escolament superficial, la formació d'avingudes fluvials de gran intensitat esdevé la resposta típica del sistema fluvial a les precipitacions extraordinàries (taula 2).

339

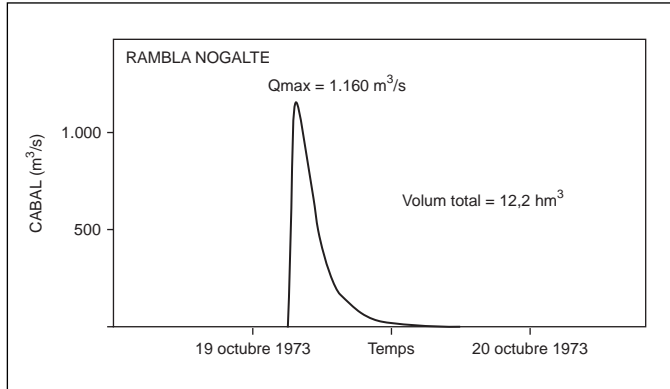
TAULA 2. *Cabals mitjans i cabals extraordinaris de cursos fluvials de la regió metropolitana de Barcelona*

Riu	Àrea de la conca (km ²)	Cabal mitjà anual (m ³ /s)	Cabal mínim durant un any sec (m ³ /s)	Cabal màxim (m ³ /s)	Data del cabal màxim
Llobregat-Martorell	4.561	20,7	1,69	3.080	21.09.1971
Besòs-Montcada	1.032	3,88	1,8	2.345	25.09.1962
Ripoll-Montcada	242	1,19	0,40	1.234	25.05.1962
Tordera-Can Serra	802	5,65	0	1.280	20.09.1971

Font: Departament de Política Territorial i Obres Públiques, Generalitat de Catalunya (1983) i Narcís Prat (1997).

Aquests processos es veuen perfectament reflectits en els hidrogrames de crescudes característics dels rius mediterranis com el que mostra el gràfic 1, que correspon a la rambla del Nogalte (Granada) durant la crescuda d'octubre

de 1973. Es pot veure com el cabal augmenta fins a tres ordres de magnitud en pocs minuts, i supera els $1.000 \text{ m}^3/\text{s}$ (xifra que equival aproximadament a una vegada i mitja el cabal mitjà de l'Ebre a Tortosa).

340

GRÀFIC 1. *Hidrograma de la rambla del Nogalte.*

Font: adaptat de Poesen i Hooke (1997).

No és estrany, doncs, que avingudes com la que reflecteix aquest hidrograma destrueixin tot el que troben al seu pas. Potser avui estem ja lluny de situacions tan dramàtiques com la d'aquest episodi del sud de la Península o dels aiguats del Vallès de setembre de 1962. Tanmateix, les riuades segueixen causant víctimes i destruccions materials, i l'airada resposta social acostuma a assenyalar en darrer terme una natura hostil com a responsable i demana les accions de control pertinents que gairebé sempre impliquen una intervenció hidràulica.

Tanmateix, i com explica qualsevol manual d'hidrologia, en la generació d'avingudes fluvials, com en qualsevol altre risc natural (Burton, Kates, White, 1978; White, 1975), hi poden intervenir també factors humans. L'ocupació de sòl

proper a les lleres fluvials i la transformació del cicle hidrològic local tendeix a augmentar l'exposició al risc i a crear i a alterar la vulnerabilitat humana. Als cursos fluvials costaners de la Mediterrània, la urbanització i les infraestructures han alterat els volums i les velocitats dels cabals d'avinguda, especialment mitjançant l'augment de les superfícies impermeables que segueix a l'expansió del medi construït a les conques fluvials. Al Maresme, per exemple, la superfície impermeabilitzada pot arribar fins a més d'un terç de la superfície comarcal i el medi construït pot passar a ocupar del 15 % a més del 40 % del total (Pelagio, 1999). En aquesta comarca, l'increment de les superfícies impermeables (en part originada també per la proliferació d'hivernacles) pot ser significatiu en augmentar l'escolament superficial ja que el sòl, format majoritàriament per sauló, és molt eficient perquè assegura la infiltració de les aigües d'avinguda (Riba, 1995). Malgrat aquesta evidència, el discurs públic tendeix a situar els factors humans en un segon pla i insisteix a ressaltar l'existència d'una natura desfermada per a legitimar la necessitat d'obres hidràuliques de control del risc. El Pla de Protecció contra les Avingudes del Maresme de 1992, per exemple, va justificar la inversió de més de 15.000 milions de pessetes en infraestructures hidràuliques a unes 35 rieres de la comarca amb l'argument d'un perill creixent per a les poblacions locals.

El discurs de la por de les rieres presenta també una variant significativa que és l'atracció creixent que certs fenòmens naturals de gran espectacularitat exerceixen sobre les societats urbanes actuals. L'espectacle de les inundacions recrea una certa fascinació per les forces de la natura i genera actituds temeràries com ara el fet prou corrent d'intentar travessar una riera o un torrent crescut a vegades amb un vehicle de tracció a les quatre rodes (un altre símbol de la suburbanització). Així, bona part de les víctimes recents de les inundacions (una família sencera a l'episodi d'octubre

de 2000 al sud de Catalunya) moren quan els seus vehicles són arrossegats per les aigües. Aquestes víctimes poden ser blasmdades pel seu comportament imprudent però gairebé sempre després de l'esdeveniment, el discurs «cal fer alguna cosa amb la riera» torna a sorgir.

En síntesi, el discurs de la por es fonamenta en la presència de processos naturals de gran virulència però amaga també una causalitat humana que es minimitzada enfront de la imatge d'una natura aliena i violenta, totalment independent o separada de la societat humana. En aquest sentit, considerar les inundacions com *actes de Déu* esdevé encara avui una visió hegemònica en la valoració social d'aquests fenòmens que queda reflectida, per exemple, en l'exempció de responsabilitats humanes en casos de *presumpta* calamitat natural, com posa de manifest la resolució judicial sobre la tragèdia de Biescas.

2.2. *El discurs del fàstic*

Fora dels períodes d'aigües extraordinàries, les rieres mediterrànies ofereixen sovint un estat de degradació amb una presència important d'usos i poblacions correntment percebuts com a marginals. En part, aquesta situació reflecteix la particular història de les relacions entre les societats mediterrànies i els seus cursos fluvials. Aquestes societats sempre han lluitat per intentar controlar un cicle hidrològic difícil caracteritzat pels extrems de sequera i inundació. La rica arquitectura o patrimoni hidràulic de la regió dona testimoni d'aquesta cerca constant per assegurar uns mínims de regularitat i ordre. Així, el més característic dels paisatges fluvials no és el riu o la riera en si mateix sinó el complex hidràulic que desvia, transporta i condueix l'aigua per a una varietat d'usos, molt especialment el regadiu.

Si el medi fluvial mediterrani mostra una història sovint mil·lenària de transformació i adequació a les necessitats socials, la seva marginalització és un procés relativament recent. Per exemple, a la regió metropolitana de Barcelona, aquest procés de marginalització esdevé ben visible només a partir del final de la dècada dels cinquanta amb l'arribada de les primeres onades immigratòries a gran escala procedents del sud de la Península. Al començament de la dècada dels seixanta, l'ocupació precària de zones inundables, la mateixa llera a vegades inclosa, comença a ser comuna a les perifèries de grans nuclis metropolitans com Sabadell, Terrassa o Rubí. Com tots sabem, l'aiguat de setembre de 1962 va demostrar dramàticament la vulnerabilitat d'aquests assentaments. Aquest aiguat és probablement la catàstrofe natural més important del segle XX a Catalunya i assenyalava el que pot passar a les grans ciutats del món subdesenvolupat actual.

Els aiguats de 1962 esdevenen el punt de partida de les grans intervencions hidràuliques en els rius i en les rieres metropolitanes. És l'època de la canalització i de l'agudització de la marginalitat d'aquests espais fluvials utilitzats per a activitats de forts impactes (com l'extracció de materials per a la construcció), com els punts d'abocaments incontrolats de tota mena i, en certs casos com fins fa pocs anys a la riera d'Argentona, com el lloc d'ubicació de les poblacions, també marginals com la població gitana. La degradació del medi fluvial té com a característica més significativa un procés extraordinari de deteriorament de la qualitat de l'aigua, la qual cosa fa que al final dels vuitanta, rius i rieres metropolitanes es trobin entre els pitjors d'Europa en termes de qualitat del recurs. Tots aquests factors, sense oblidar un cert pòsit històric, han contribuït al predomini de les sensacions de rebuig, menyspreu i oblit en la percepció i valoració d'aquests espais fluvials. En el discurs del fàstic, tornem a trobar de nou la separació entre natura i societat. En aquest cas,

però, les rieres han estat tan alterades per l'activitat humana que els és negada la seva condició de naturalitat i, per tant, se'n pot legitimar la transformació definitiva.

Tanmateix, els rius i les rieres segueixen essent objecte d'altres aprofitaments que poden considerar-se marginals des del punt de vista convencional de qualitat de paisatge, però que difícilment es poden rebutjar des d'un punt de vista de la sostenibilitat. En aquest cas, cal destacar sobretot la proliferació de la petita horta urbana que es manté entre les canalitzacions, els eixos viaris i altres artefactes de la urbanització. Part d'aquest paisatge és format per hortes centenàries que han patit un procés d'arraconament progressiu en la mesura que els usos *moderns* guanyaven presència en les planes fluvials. Però una altra part també important reflecteix una ocupació en els límits de la legalitat i, per tant, una precarietat extrema.

L'expansió, o en alguns casos recuperació, de la petita horta urbana coincideix amb l'arribada dels contingents migratoris de fa tres o quatre dècades i sembla que la seva màxima expansió està relacionada amb la crisi econòmica de mitjan dècada dels setanta fins als primers anys de la dècada següent. Des d'aleshores, la superfície ha disminuït a causa de les pressions contínues del desenvolupament a les planes fluvials. A Rubí, per exemple, l'any 1987 hi havia 454 horts que ocupaven una superfície de 28,65 ha, mentre que l'any 1999 el nombre d'hortos s'havia reduït fins a 132, amb una superfície ocupada de 8,32 ha (Domene, 2000). En certs casos, les polítiques de recuperació dels àmbits fluvials dirigides per alguns ajuntaments metropolitans també han reduït la superfície d'horta, amb arguments com ara l'impacte d'aquesta horta (especialment la il·legal) en la «desfiguració i artificialització del paisatge conreat característic» (Oficina del Ripoll, 1999).

Una de les característiques més significatives de la *sociوناتura* configurada per les hortes metropolitanes és

la seva fragmentació. A Sabadell, per exemple, s'han arribat a comptabilitzar fins a 413 parcel·les en a penes 30 ha de superfície (24 m² de grandària mitjana). Per al conjunt de l'àrea metropolitana, un estudi de l'antiga Corporació Metropolitana de Barcelona de començament de la dècada dels vuitanta (Camós, 1983) donava una superfície mitjana de 200 m². La situació legal d'aquests espais varia segons la tradició històrica de cada municipi, tot i que hi ha un important component de precarietat. En aquest mateix estudi de la Corporació Metropolitana, només el 9 % dels ocupants disposava d'un contracte d'arrendament. Aquesta situació pot haver millorat des d'aleshores, però encara avui gairebé la meitat de les hortes metropolitanes es troben mancades de protecció legal i, per tant, són extremadament vulnerables al canvi d'ús malgrat anys d'ocupació.

Les característiques productives d'aquestes hortes metropolitanes reflecteixen un ús majoritari de fertilitzants inorgànics i unes certes limitacions en l'aplicació de productes fitosanitaris a fi de salvaguardar la *naturalitat* de les produccions. L'aigua per a regar procedeix de pous del riu («quan sembla prou neta») o és aigua de pluja emmagatzemada en tota mena de contenidors (bidons i, fins i tot, banyeres). La major part de les hortes es troben envoltades per tanques a fi de protegir els conreus dels animals, especialment dels ramats d'ovelles que encara pasturen en els intersticis suburbials. Les tanques es construeixen sovint amb material de refús que, sens dubte, tenen un important paper perquè generen una imatge estèticament poc atractiva i incrementen la sensació de rebuig de la ciutadania i les entitats públiques. La producció (una gran varietat d'hortalisses i fruita) es destina a l'autoconsum, tot i que una part important arriba als mercats locals i s'ofereix com a produccions de qualitat enfront del *menjar industrial* conreat en les modernes explotacions agrícoles.

En termes sociodemogràfics, la població que s'ocupa d'aquestes activitats és ben lluny del nou perfil d'habitant metropolitana. Es tracta de persones procedents del sud de la Península que formaren part de les primeres onades immigratòries a gran escala de fa tres i quatre dècades. Moltes són persones grans i jubilades que manifesten recuperar una tradició laboral que els recorda la seva infantesa i joventut i que, en paraules seves, desitgen sentir-se útils per a ells i les seves famílies. Les respostes a les enquestes que s'han fet a aquest grup social indiquen també la importància no estrictament material d'aquesta activitat, vinculada a funcions com el lleure, les relacions familiars, el contacte amb altres hortolans, etc. Tanmateix, gran part de l'horta metropolitana té un futur incert, si més no per l'edat mitjana dels seus practicants. En l'estudi citat de Rubí, per exemple, el 63 % dels hortolans superaven els seixanta anys, i més de la meitat eren persones jubilades.

Durant les darreres dècades, han existit diferents projectes per a regular l'espai fluvial ocupat ara per hortes, canalitzacions i punts ocasionals d'abocaments de tota mena. En una posició intermèdia entre l'actuació hidràulica i la renaturalització fluvial, els enfocaments paisatgístics (influent creixentment en la planificació urbana i l'ordenació del territori) ofereixen la seva pròpia versió del que hauria de ser el paisatge de rius i rieres mitjançant la creació dels anomenats *parcs fluvials*. Tot i que aquests projectes poden preveure el manteniment de l'horta, especialment si aquesta té un pedigrí històric, la influència anglosaxona en els criteris estètics i ambientals també implica afavorir en molts casos la construcció d'un paisatge pensat per a les noves funcions de lleure de l'habitant urbà (zones de passejada, carrils bici, reconstitució puntual de la vegetació fluvial, etc.). Si bé la intencionalitat d'aquests projectes mereix una valoració positiva (vegeu per exemple, el projecte d'ordenació del riu

Ripoll a Sabadell) també cal reflexionar críticament sobre la imposició d'un model d'ordenació fluvial que pot tenir poc a veure amb la natura i la història de les rieres mediterrànies.

3. CONCLUSIONS

En aquest text hem volgut posar de manifest la realitat socio-ambiental característica de les rieres mediterrànies, amb exemples de la regió metropolitana de Barcelona. Hem intentat ressaltar la importància de certes pràctiques discursives i, per això, hem delimitat els objectius polítics que assenyalen la transformació progressiva d'un medi del món mediterrani molt significatiu històricament. En el nostre cas, els arguments que hem anomenat de *la por i el fàstic* ens semblen particularment rellevants perquè assegurin la transformació de les rieres. Els perills generats per lesavingudes sobtades d'aquests corrents fluvials i la marginalitat creixent d'aquests espais tenen lloc en un context de suburbialització de la ciutat mediterrània i l'ascens d'una nova cultura urbana oposada als paisatges que no s'acomoden als seus estàndards de qualitat.

Segons la nostra interpretació, els discursos de la por i el fàstic centren el debat social sobre el futur del medi fluvial metropolità a Barcelona. Aquest debat es troba polaritzat entre la posició hegemònica de control de la natura (Cosgrove, 1990), i una visió més minoritària, però creixentment influent, que propugna el retorn a una naturalització tan lluny com sigui possible de la interferència humana i que aparentment té el suport de la nova Directiva europea sobre l'aigua. Ambdues posicions basen els seus arguments en una separació entre natura i societat, si bé la realitat actual de moltes rieres mediterrànies no és ni natural ni social o, més aviat, representa les dues coses al mateix temps. En altres

paraules, les rieres poden ésser simultàniament exemples de gran dinamisme biofísic i d'un paisatge profundament humanitzat. L'adjectiu *híbrid* s'està convertint en la nova expressió clau per a definir el que és natural i humà alhora, sense privilegiar cap dels dos atributs. Però potser es tracta simplement de reprendre —sens dubte amb major sofisticació teòrica— allò que era força comú en els estudis geogràfics del passat.

Si la geografia sense adjectius s'ha d'ocupar de la diversitat de l'empremta humana sobre la Terra, diversitat produïda històricament per forces naturals i forces socials, aleshores aquesta disciplina científica també hauria de servir per a donar suport a noves propostes de gestió del medi fluvial que no fossin reduccionistes en els seus objectius i intentessin mantenir la diversitat específica de les rieres mediterrànies. La por i el fàstic actuals podrien quedar, doncs, com a relíquies d'un moment històric superat.

AGRAÏMENTS

L'autor vol agrair molts sincerament a la Societat Catalana de Geografia i l'Institut d'Estudis Catalans la invitació per a presentar aquest treball a les Jornades sobre l'Aigua i el Medi que van tenir lloc el 2001. El text s'emmarca en una recerca sobre el problema de l'aigua en àrees metropolitanes finançada per la Unió Europea mitjançant el projecte FIRMA (ENVK1-CT-1999-00016). La versió final ha quedat molt enriquida gràcies als comentaris i suggeriments de Mercè Capellades, Elena Domene, Maria Dolors García Ramon, Enric Mendizábal, Francesc Muñoz i Mònica Rivera.

BIBLIOGRAFIA

- BURTON, I.; KATES, R. W.; WHITE, G. F. (1978). *The Environment as Hazard*. Nova York: Oxford University Press.
- CASTREE, N. (1996). «Birds mice and Geography. Marxism and Dialectics». *Transactions of the Institute of British Geographers*. NS, núm. 21 (2), p. 342-362.
- CAMÓS, M. [et al.] (1983). *Els horts familiars a l'àmbit territorial de l'Entitat Municipal Metropolitana de Barcelona*. Barcelona: Corporació Metropolitana de Barcelona.
- COSGROVE, D. (1990). «An elemental division. water control and the engineered landscape». A: PETTS, G. [ed.]. *Water, Engineering and Landscape*. Londres: Belhaven, p. 1-11.
- EDEN, S. (2001). «Environmental issues. nature versus the environment?». *Progress in Human Geography*, núm. 25 (1), p. 79-85.
- DOMENE, E. (2000). *Problemàtica ambiental dels horts de lleure. El cas de Rubí*. Memòria del projecte de final de carrera de la llicenciatura de Ciències Ambientals. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. [Inèdit]
- FITZSIMMONS, M. (1989). «The matter of nature». *Antipode*, núm. 21 (2), p. 106-120.
- FONTANA, J. (1992). *La història després de la fi de la història*. Vic: Eumo Editorial.
- GOUDIE, A. (1990). *The Human Impact on the Natural Environment*. 3a ed. Oxford: Blackwell.
- HARAWAY, D. (1991). *Simians, Cyborgs and Women. The Reinvention of Nature*. San Francisco: Free Association Books.
- HARVEY, D. (1996). *Justice, Nature and the Geography of Difference*. Oxford: Blackwell.
- LATOUR, B. (1999). *Politiques de la Nature*. París: La Découverte.
- MARTÍN VIDE, J. (1997). «Els factors físics. Inputs pluviomètrics i resposta del sistema fluvial». A: SAURÍ, D. [coord.]

- Les Inundacions. Quaderns d'Ecologia Aplicada*, 14. Barcelona: Diputació de Barcelona. Àrea de Medi Ambient, p. 37-49.
- MARTÍNEZ ALIER, J. (1990). «La interpretación ecologista de la historia socioeconómica, ejemplos de la región andina». *Revista de Estudios Regionales*, núm. 26, p. 29-48.
- MUÑOZ, F. M.; GILI, G. [ed.] (2001). *Urbanización: Los paisajes del cambio urbano postindustrial*. Barcelona.
- MURDOCH, J. (1997). «Towards a Geography of heterogeneous associations». *Progress in Human Geography*, núm. 21 (3), p. 321-337.
- OFICINA DEL RIPOLL (1999). *Projecte del Parc Fluvial del Ripoll. Sabadell*. Sabadell: Ajuntament de Sabadell.
- PELAGIO I BRUALLA, M. (1999). *Les rierades del Maresme. Planejament, gestió i risc d'avingudes*. Barcelona: Edicions Congrés.
- POESEN, J. W. A.; HOOKE, J. M. (1997). «Erosion, flooding and channel management in Mediterranean environments of southern Europe». *Progress in Physical Geography*, núm. 21 (2), p. 157-199.
- PROCTOR, J. (1998a). «Geography paradox and environmental ethics». *Progress in Human Geography*, núm. 22 (2), p. 234-255.
- (1998b). «The social construction of nature. relativists accusations, pragmatist and critical realist responses». *Annals of the Association of American Geographers*, núm. 88 (3), p. 352-376.
- RIBA, O. (1995). «Qüestions obertes sobre la geomorfologia, la hidrologia i la sedimentologia de les rieres del Maresme i del Barcelonès, amb exemples de la riera d'Arenys». *Trenta-dos aspectes de ciència i tecnologia*. Barcelona: IEC. (Arxius de les Seccions de Ciències; 100), p. 281-316.
- ROSE, G. (1993). *Feminism and Geography*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

- SAURÍ, D. (1993). «Tradición y renovación en la geografía humana ambientalista». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, núm. 22, p. 139-157.
- SERRATOSA, A. (1994). «Els espais oberts en el planejament metropolità: realitats i propostes». A: *Els espais oberts: parcs, rius i costes*. Barcelona: Institut d'Estudis Metropolitans de Barcelona, p. 37-47. (Papers. Regió Metropolitana de Barcelona; núm. 20)
- SMITH, N. (1984). *Uneven Development*. Oxford: Blackwell.
- SWINGEDOUW, E. (1999). «Modernity and Hybridity. Nature *Regeracionismo* and the Production of the Spanish Waterscape. 1880-1930». *Annals of the Association of American Geographers*, núm. 89 (3), p. 443-465.
- THOMPSON, H. S. (1968). *Fear and Loathing in Las Vegas*. Nova York: Vintage.
- (1973). *Fear and Loathing. On the Campaign Trail '72*. Nova York: Vintage.
- VENTURA, M., RIBAS, A.; SAURÍ, D. (2001). «Dos discursos antagónicos en la gestión integral de los ríos. El río antropocéntrico versus el río ecocéntrico». *Estudios Geográficos*. [En premsa]
- WHATMORE, S. (1999). «Hybrid Geographies. Rethinking the *human* in Human Geography». A: MASSEY, A. D.; ALLEN, J.; SARRE, P. [ed.]. *Human Geography Today*. Cambridge: Polity Press, p. 22-39.
- WHITE, G. F. (1975). «La investigación sobre los riesgos naturales». A: CHORLEY, A. R. [ed.]. *Nuevas tendencias en geografía*. Madrid: Instituto de Estudios de la Administración Local, p. 281-315.